

Lietuvos laisvinimas tarp Helsinkio ir Belgrado konferencijų: krizė ar nauji impulsai?

Straipsnyje atskleidžiami nevienareikšmiai Helsinkio susitarimų įtakos Lietuvos laisvės bylai vertinimai, parodomos naujos kokybės paieškos Lietuvos laisvinimo sąjūdyje laukiant Belgrado konferencijos. Tyrimo objektu pasirinkti pagrindiniai, aktyviausi šio proceso veiksniai – politinė veikla užsiimančios lietuvių išeivių organizacijos VLIK'as, ALT ir PLB.

IVADAS

Pradėjus mažėti tarptautinei įtampai tarp Rytų ir Vakarų, t. y. įsigalint detantui (*détante*), laisvoji lietuvių Vakaruose, arba politinė lietuvių išeivija, labai nerimavo dėl Lietuvos laisvinimo perspektyvos. XX a. aštuntasis dešimtmetis prasidėjo nuolatiniais Sovietų Sąjungos ir Jungtinių Amerikos Valstijų vadovų susitikimais, kurie bylojo tiek apie sovietų iškeltą taikaus sambūvio šūkio įgyvendinimą, tiek apie Vakarų šalių posūkį nuo šaltojo karo politikos. Taigi klostėsi palankios prielaidos Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos (toliau – ESBK) procesui ir jo pagrindiniam rezultatui – Helsinkio susitarimams. 1975 m. rugpjūčio 1 d. Suomijos sostinėje Helsinkyje JAV, Kanada ir 33 Europos valstybės pasirašė ESBK baigiamąjį aktą. Šiame dokumente

šalys signatarės įsipareigojo „suteikti visišką veiksmingumą pasitarimo rezultatams ir garantuoti, kad jų valstybėse ir visoje Europoje būtų naudojamos šių rezultatų teikiamais vaisiais“¹. Ypatingo laisvosios lietuvių susidomėjimo sulaukė keletas Baigiamojo akto principų, kuriais Helsinkio konferencijoje dalyvaujančios valstybės įsipareigojo vadovautis tarpusavio santykiuose. Štai pirmasis jų skelbė šalių suverenią lygybę, suverenumui būdingų teisių gerbimą, trečiasis – sienų nekeičiamumą, penktasis – taikų ginčų reguliavimą, septintasis – žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių (minties, sąžinės, religijos ir įsitikinimų) gerbimą, aštuntasis – tautų lygiateisiškumą ir teisę pačioms tvarkyti savo likimą. Visi šie principai ne tik buvo susiję su Lietuvos laisvinimo procesu, bet ir sulaukė nevienareikšmių vertinimų. Pats grėsmingiausias tiek Lietuvos, tiek kitų Baltijos šalių laisvės bylai atrodė trečiasis principas, fiksuojantis Europos valstybių sienų *status quo*, taigi tarsi įteisinantis teritorinį sovietų grobį Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir jam praužus. Manyta, kad toks aiškus SSRS sienų pripažinimas *de facto* pakenks Lietuvos laisvinimo sąjūdžiui Vakaruose. Kita vertus, Baigiamajame akte laisvoji lietuvių rado ir viltingų ženklų. Tai nuostata, numatanti periodiškai rengti šalių

ESBK signatarių susitikimus, aptariančius, kaip laikomasi dokumente deklaruojamų principų. Pirmasis toks susitikimas buvo numatytas surengti 1977 m. antrojoje pusėje Jugoslavijos sostinėje Belgrade.

Taip formavosi naujos aplinkybės, turėjusios padėti spręsti Baltijos šalių laisvės bylą. Lietuvos laisvinimo sąjūdyje Vakaruose dalyvaujantys pagrindiniai veiksniai – Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (toliau – VLIK), Amerikos lietuvių taryba (toliau – ALT), Pasaulio lietuvių bendruomenė (toliau – PLB) – iš pradžių įvairiai reagavo į Helsinkio konferencijos dokumentus. Tačiau ilgainiui jų požiūriai supanašėjo ir visi jie ėmė kelti SSRS okupuotose šalyse žmogaus teisių pažeidimo, religinio persekiojimo, rusinimo ir kt. faktus, o kartu – liudyti neteisėtą Lietuvos okupaciją.

Svarbu, kad, nepaisant tarpusavio prieštaravimų, visiems Lietuvos laisvinime dalyvaujantiems pagrindiniams veiksniams – VLIK'ui, ALT ir PLB – pavyko susitelkti ir nukreipti pastangas į pagrindinį tikslą – tėvynės laisvės bylą. Aptariamam laikotarpiu ryškėjo dar aktyvesnės išeivių iš Baltijos šalių (lietuvių, latvių, estų) politinių organizacijų Vakaruose bendro vardiklio paieškos. Tai pastebima ne tik Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo išvakarėse, bet ir rengiantis Belgrado konferencijai.

Šiame straipsnyje atskleidžiami nevienareikšmiai Helsinkio susitarimų įtakos Lietuvos laisvės bylai vertinimai, parodomos naujos kokybės paieškos Lietuvos laisvinimo sąjūdyje laukiant Belgrado susitikimo. Tyrimo objektas – pagrindiniai, aktyviausi šio proceso veiksniai – politinė veikla užsiimančios išeivijos lietuvių organizacijos VLIK'as, ALT ir PLB.

Straipsnio autorius prieš dešimt metų paskelbė pirmuosius šios temos tyrimus knygoje „Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990“. Dėl archyvinės medžiagos

stygiaus tada buvo apsiribota Lietuvos ypatingajame archyve saugoma medžiaga, kas leido nagrinėti lietuvių laisvinimo darbuotę tik bendru aspektu. Šiuo metu Lietuvos centrinę valstybės archyvą papildė daug naujų dokumentų iš Lietuvos Respublikos pasiuntinybių ir konsulatų, veikusių Didžiojoje Britanijoje ir JAV (f. 648, 656, 658), todėl atsirado galimybė Lietuvos laisvinimo veiklą panagrinėti nuodugniau.

Kaip šaltinis paminėtina ilgamečio PLB veikėjo Broniaus Nainio knyga „Lietuvos laisvinimo keliu. PLB politinės veiklos atspindžiai“, kur, be kita ko, aprašoma ir šios organizacijos veikla Helsinkio susitarimų išvakarėse. ALT politinės veiklos aspektams nagrinėjamu laikotarpiu išryškinti ir patikslinti naudinga ilgamečio šios organizacijos veikėjo Kazimiero Šidlausko knyga „Svarstysbos visuomeniniais ir teisiniais klausimais“, kurioje yra nemažai fragmentų, susijusių su Lietuvos laisvinimo problema prieš pasirašant Helsinkio baigiamąjį aktą. ALT laisvinimo darbai nušviesti ir Jono Aničo knygoje „Daktaro Kazio Bobelio politinė biografija“. Atskirą šaltinių grupę sudaro nors ir fragmentiškai, bet su tema susiję amžininkų ir politinių veikėjų straipsniai, pasisakymai nagrinėjamo meto periodinėje lietuvių išeivių spaudoje.

Paminėtini ir naujausi pastarojo meto lietuvių istorikų darbai. Tai Daivos Simanavičiūtės daktaro disertacija „Pasaulio lietuvių bendruomenės raida XX a. 5–8 dešimtmečiuose“, rekonstruojanti ir PLB politinės veiklos aspektus remiantis Vytauto Didžiojo universiteto Išeivijos studijų centre saugomais archyvais. Kitas temai svarbus tyrimas – Giedriaus Janausko monografija „Kongresinė akcija: JAV ir Kanados lietuvių politinis lobizmas XX a. 6–9 dešimtmečiais“. Joje pateikiama plati „kongresinės akcijos“, prisidėjusios prie Baltijos šalių laisvės bylos Šiaurės Amerikoje, panorama².

VLIK'AS: „LIETUVOS BYLOS GYNIMAS – DIDŽIAUSIAS RŪPESTIS“

Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas – pirmoji laisvosios lietuvių politinė organizacija, atkreipusi dėmesį į prasi-dėjusį ESBK rengimo procesą. Tuo tikslu dar 1972 m. lapkričio 7 d. buvo parengtas išsamus, dokumentais paremtas memoran-dumas. Jį buvo numatyta išsiuntinėti JAV, Kanadai ir Europos valstybėms, nepriklau-sančioms Rytų, t. y. vadinamajam socialisti-niam, blokui³. Memorandume VLIK'as aiškiai išsakė lietuvių tautos lūkesčius: „Pasiryžusi nekompromisiniai kovoti, kol bus atstatytas Lietuvos valstybės suverenumas, lietuvių tau-ta nelaiko, kad ją saisto nutarimai, padaryti nedalyvaujant jos teisėtam atstovui ir kurie [nutarimai. – J. B.] gali paliesti ar pažeisti Lietuvos teises ar gyvybinius jos interesus.“⁴ Ši nuostata patvirtino Lietuvos laisvinimo Vakaruose nuoseklumą. Ja VLIK'as toliau liu-dijo, kad laisvoji lietuvių yra susitelkusi kelti Lietuvos laisvės bylą. Todėl artėjant Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo momentui buvo ieškoma daugiau lėšų šiam reikalui. Jos išau-go nuo 8 tūkst. dolerių 1973 m. iki 10 tūkst. dolerių 1974 m.⁵

VLIK'as, rengdamas minėtą memoran-dumą, jau buvo sulaukęs Jungtinių Valstijų administracijos patikinimo, kad JAV nekei-čia savo požiūrio į Baltijos šalių sovietinę okupaciją. Tai sužinota 1972 m. liepos 11 d., kai VLIK'o pirmininkas dr. Juozas Kęstutis Valiūnas susitiko su JAV valstybės depar-tamento Baltijos valstybių skyriaus vadovu Doyle'iu Martinu. Tada, aptariant vykstantį pasirengimą ESBK, D. Martinas patvirtino, kad „Baltijos valstybių padėtis yra skirtinga su Sovietų Sąjungos respublikų padėtimi [...], nes Lietuva turėjo savo nepriklausomą valstybę, kuri buvo jėga inkorporuota. JAV Lietuvos įjungimo į Sovietų Sąjungą nepri-

pažino ir nepripažins.“⁶ Dar labiau VLIK'o poziciją sustiprino 1973 m. lapkričio 8 d. JAV valstybės departamento raštas, kuriame pareikšta, kad „JAV politika Pabaltijo atžvil-giu nesikeisianti, kad Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos išvadoje teisiniai reikalai nebus pakeisti.“⁷ Tačiau ši JAV administracijos nuostata, VLIK'o nuomone, nevisiškai atitiko Baltijos tautų lūkesčius. Kaip žinome, ESBK dokumentuo-se užfiksuoti esamų Europos valstybių sienų neliečiamumo, laisvo tautų apsisprendimo ir žmogaus teisių gerbimo principai. Tačiau, VLIK'o požiūriu, laisvo tautų apsisprendimo principas nėra pakankama garantija sovietų okupuotoms Baltijos šalims išsilaivinti. Bū-tina siekti, kad ESBK dokumentuose greta minėto principo Vakarų valstybės nurodytų nepripažįstančios prievartinio ir neteisėto Baltijos valstybių įjungimo į Sovietų Sąjun-gą⁸. Dar kartą savo požiūrį VLIK'as išdėstė 1975 m. birželio 30 d. memorandume, adre-suotame Vakarų valstybių vyriausybėms. Dokumente primenama apie 1940 m. įvykius nulėmusį Molotovo–Ribbentropo paktą ir 1944–1952 m. masinius Baltijos šalių gyven-tojų trėmimus. Tačiau tik pasirašius Helsin-kio baigiamąjį aktą iš Vakarų valstybių atėjo žinia, kad jos palaiko Baltijos šalių laisvės lūkesčius. Tada VLIK'o pirmininko J. K. Va-liūno vardu buvo gautas Belgijos užsienio reikalų ministerijos 1975 m. rugsėjo 8 d. raštas, kuris kiek prasklaidė nuogąstavimus, kad bus pripažinti teritoriniai pokyčiai, atsi-radę Europoje po Antrojo pasaulinio karo. Dokumente pažymima, kad Molotovo–Rib-bentropo paktas „negali būti SSRS iškeltas kaip dalis [ESBK. – J. B.] tekstų, kurie nustato naujas sienas Antrojo pasaulinio karo pasek-mėje“. Toliau jame aiškinama, kad SSRS į karą įsitraukė tik 1941 m., o paktas nėra karo metų susitarimas¹⁰. Vadinasi, Helsinkio baigiamas aktas jokių būdu neįtvirtino Baltijos šalių inkorporavimo į SSRS fakto.

Tolesnes Lietuvos laisvinimo gaires įsigaliojus Helsinkio konferencijos susitarimams VLIK'as numatė savo metiniame seime, vykusiam 1975 m. lapkričio 29–30 d. Niujorke. Jame pabrėžta būtinybė telkti Lietuvos laisvinimo organizacijas, palaikyti ryšius su kitų sovietų pavergtų tautų organizacijomis, bendradarbiauti su „Amnesty International“ ir kitomis tarptautinėmis organizacijomis bei stiprinti Pasaulinę baltų santalką (angl. *World Baltic Conference*, WBC). Numatyti šie artimiausi veiklos uždaviniai: remti Lietuvos laisvę ginančias rezoliucijas, rinkti žmogaus teisių ir religijos laisvės varžymo Lietuvoje faktus.

Plėtodamas laisvinimo veiklą, VLIK'as atkreipė dėmesį ir į informacinės tarnybos darbą. Be periodinio „Eltos informacijų“ biuletenio lietuvių ir užsienio kalbomis, įsipareigota parengti Juozo Pajaujo knygą apie sovietų genocidą okupuotoje Lietuvoje, enciklopedinį leidinį apie Lietuvą ir pažintinę brošiūrą apie VLIK'ą.

VLIK'o seimas patvirtino, kad bus ir toliau laikomasi 1966 m. Klivlande priimtų nutarimų. Laisvajai lietuviškai buvo priminta, kad bendraujant su okupuotu kraštu būtina nepažeisti „Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės principų“.

1975 m. gruodžio 2 d. sulaukta oficialios JAV pozicijos dėl Baltijos šalių padėties pasirašius Helsinkio baigiamąjį aktą. Tai Atstovų Rūmų rezoliucija Nr. 864, kurioje pareikšta, kad „trys Baltijos valstybės – Estija, Latvija ir Lietuva – nuo Antrojo pasaulinio karo yra Sovietų Sąjungos neteisėtai okupuotos“ ir kad JAV „ilgalaikė oficiali politika, nepripažįstanti prievartinės Baltijos šalių aneksijos ir inkorporacijos į Sovietų Sąjungą, nebuvo paveikta Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos rezultatų“¹¹. Ši rezoliucija užkirto Sovietų Sąjungai kelią interpretuoti ESBK baigiamąjį dokumentą kaip pripažįstantį trijų Baltijos valstybių – Estijos, Latvijos

ir Lietuvos – inkorporavimą į SSRS. Teisybės dėlei būtina pažymėti, kad cituotam teiginiui atsirasti oficialiame JAV dokumente negalėjo neturėti įtakos ir nuosekli VLIK'o pozicija dėl ESBK ryšio su Lietuvos ir kitų Baltijos šalių laisvės byla.

Panašią rezoliuciją Nr. 319 1976 m. liepos 29 d. patvirtino ir JAV Senatas. JAV Atstovų Rūmų ir Senato rezoliucijos padėjo galutinai suformuluoti JAV Kongreso rezoliuciją Nr. 406, kurioje pakartota, kad JAV „jokiu būdu nepripažins Baltijos tautų aneksijos į Sovietų Sąjungą“¹².

Taip Vakarų politinė parama vėl pagyvino Lietuvos laisvinimo procesą. Tai rodo praslinkus metams nuo Helsinkio pasitarimo laisvosios lietuviijos išsakyti konstruktyvūs ESBK dokumentų vertinimai. Šio veiklos baro lyderis buvo VLIK'as. 1976 m. rugsėjo mėn. VLIK'o vicepirmininkas dr. Bronius Nemickas suformulavo septynias perspektyvines Lietuvos laisvinimo veiklos tezes: 1) politiškai nėra pagrindo ir būtų netikslu laikyti Helsinkio baigiamąjį aktą perdėta nesėkme sprendžiant Lietuvos laisvės bylą; 2) šio dokumento „žala ar nauda“ Lietuvos laisvės bylai „kol kas dar neapčiuopiama“; 3) JAV Kongreso rezoliucijos dėl Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS nepripažinimo yra Helsinkio susitarimų atsvara; 4) tikėtina, kad 1977 m. Belgrade vyksiančioje Helsinkio įsipareigojimų vykdymo priežiūros konferencijoje bus sulaukta „naujų SSRS smūgių“; 5) Helsinkio baigiamajame akte iškelti žmogaus teisių ir laisvių principai „galėtų virsti tarptautinės teisės dėsniais“; 6) ESBK baigiamasis aktas „visiškai neišsprendžia Pabaltijo valstybių statuso“, todėl lieka vietos interpretacijoms; 7) įvairūs Baltijos valstybių statuso vertinimai „nesumenkina lietuvių tautos laisvės kovos lūkesčių ir galimybių“¹³.

Šios tezės vertintinos vienareikšmiškai: iš jų dvelkiantis optimizmas skatino VLIK'ą

ryžtingai kurti Lietuvos laisvinimo darbų strategijas. Ryžtą dar labiau sustiprino žinia iš okupuotos Lietuvos apie Helsinkio grupės susikūrimą¹⁴. Didelio laisvosios lietuvių dėmesio tada sulaukė Vakarų pasiekę lietuviai – disidentų kelią pasirinkę teatralai Aušra ir Jonas Jurašai. Jie patvirtino, kad Lietuvoje sovietai vykdo rusinimo politiką.

1976 m. JAV minėjo 200-ąsias nepriklausomybės metines. Tai buvo puiki galimybė priminti pasauliui ir Lietuvos laisvės problemą. Neatsitiktinai VLIK'o pirmininkas ta proga JAV prezidentui Geraldui R. Fordui nusiųstame sveikinime išreiškė viltį, kad „Jungtinės Valstybės ir toliau kreips savo dėmesį ir savo veiklą į tautinio apsisprendimo problemos išrišimą Pabaltijo valstybėse ir Rytų Europos kraštuose abelnai“¹⁵.

Jubiliejiniais Jungtinėms Valstijoms metais Lietuvos laisvinimo veiklos gairės buvo svarstomos metiniame VLIK'o seime. Jis vyko šalies sostinėje Vašingtone 1976 m. gruodžio 4–5 d. Šiame renginyje VLIK'as pažymėjo, kad okupuotoje Lietuvoje yra pamintos lietuvių tautos teisės į savitą kultūrą, vykdomas rusinimas, ir paragino laisvąją lietuvių aktyviau siekti, kad pavergta tėvynė būtų išlaisvinta. Kartu VLIK'as išipareigojo vadovauti šiai kovai ir toliau reikšti politinę tautos valią. Siekiant vienybės, buvo iškelta svarbi mintis, kad „visuomeninė ir politinė diferenciacija sudaro natūralias sąlygas demokratiniais palinkimams“¹⁶ ir netrukdo derinti Lietuvos laisvinamojo darbo veiksmų bei siekti jų tęstinumo. Pasidžiaugęs lietuvių jaunimo dėmesiu Lietuvos laisvinimo sąjūdžiui Vakaruose, VLIK'as šiame seime pabrėžė, kad ateityje būtina kryptingai plėtoti šį darbą. Buvo patvirtintas siekis toliau bendradarbiauti su kitomis Lietuvos laisvinimo organizacijomis, pirmiausia su ALT ir PLB.

Netrukus šias Vašingtono seime išreikštas VLIK'o nuostatas pradėta įgyvendinti. Viena

pirmųjų šio darbo apraiškų – 1977 m. vasario 26–27 d. Niujorke surengtas uždaras politinis seminaras „Politika ir Lietuva“, skirtas išeivijos jaunimui. Renginyje buvo aptarta laisvinimo organizacijų veikla (pranešėjas Bronius Bieliukas), apžvelgta Lietuvos valstybingumo istorija (B. Nemickas), išdėstyti laisvinimo uždaviniai, viltys ir galimybės (Jurgis Valaitis). Pranešimus kitomis dviem temomis – „Pavergtojo ir laisvojo lietuvių jaunuolio psichologiniai bruožai“ ir „Galimi jaunimo uždaviniai veikloje prieš okupantą“ – parengė Pasaulio lietuvių jaunimo sąjungos (PLJS) atstovai Jolita Kisieliūtė ir Vytautas Vygantas¹⁷. Seminarui buvo pasirinktos temos, padedančios laisvosios lietuvių jaunuomenei orientuotis politiniuose Lietuvos laisvinimo reikaluose.

VLIK'as išsikėlė artimiausią siekį artėjančią Belgrado konferenciją panaudoti „mūsų politiniams tikslams“¹⁸. Kaip žinome, vienas svarbiausių klausimų, kurį rengėsi svarstyti Belgrado konferencija, buvo žmogaus teisės ir laisvės. Dėl to VLIK'as 1976 m. gruodžio 23 d. sudarė Lietuvos žmogaus teisių komisiją. Į ją buvo pakviesti prof. dr. Domas Krivickas (pirmininkas), prof. dr. Jonas Genys, Daiva Kezienė ir kun. Kazimieras Pugevičius. Vienas pirmųjų komisijos darbų – paskelbtas raportas apie religijos varžymą sovietų okupuotoje Lietuvoje laikotarpiu po Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo, t. y. 1975 m. rugpjūčio 15–1976 m. spalio 10 d.¹⁹ Pagrindžiant dokumentais jame atskleidžiami akivaizdūs religijos varžymo faktai Lietuvos SSR. Gretinant 1940 ir 1975 m. statistiką, parodoma, kad Lietuvos gyventojų ir Lietuvos gyventojų katalikų santykis išlieka panašus: 3238 tūkst. gyventojų, iš jų 84,1 proc. katalikų 1940 m. ir 3261,8 tūkst. gyventojų, iš jų 83,5 proc. katalikų 1975 m. Tačiau nors gyventojų skaičius ir katalikų tikėjimą išpažįstančių žmonių skaičius likęs beveik toks pat, kunigų skaičius 1975 m.,

palyginti su 1940 m., sumažėjęs kone per pusę: nuo 1450 kunigų 1940 m. iki 765 kunigų 1975 m. Taip pat nurodyta, kad per šį laikotarpį kunigų seminaristų skaičius net 15 kartų dirbtinai sumažintas – nuo 425 (1940 m.) iki 29 (1975 m.). Sostinė Vilnius palikta be pagrindinės šventovės – katedros, o vyskupas Julijonas Steponavičius ištremtas ir negali atlikti savo tiesioginių pareigų, draudžiama religinė spauda, literatūra ir vaikų katechizavimas.

Kad Lietuvos gyventojai nesitaiksto su esama padėtimi, rodo raporte minimų lietuvių rezistentų Nijolės Sadūnaitės ir Antano Terlecko veiklos pavyzdžiai²⁰. Šis Lietuvos žmogaus teisių raportas, pateikdamas aki-vaizdžių faktų, atskleidė sunkią okupuoto krašto katalikų ir apskritai visų gyventojų padėtį.

VLIK'as, plėtodamas informacinį darbą, įsteigė žinių tarnybą „Lithuanian Information Service“, kurios tikslas – suteikti angliakalbams žmonėms žinių apie okupuotą Lietuvą, rengti enciklopedinio pobūdžio leidinį.

Kiekviena proga VLIK'as stengėsi reikšti lietuvių tautos lūkesčius, kalbėti apie jos kančias ir nelaimes. Antai artinantis pirmųjų masinių trėmimų, vykusių 1941 m. birželio 15 d., metinėms, laisvoji lietuviija kvietė protestuoti prieš sovietų vykdomą lietuvių tautos genocidą, ragino tikslinti tremtinių sąrašus ir registruoti smurtą vykdančių sovietų pareigūnų pavardes²¹. 1977-uosius paskelbus Sąžinės kalinių metais, atsišaukime „Padėkime lietuviams kaliniams“ VLIK'as sakė: „Šiandien svetimieji suiminėja ir laiko kalėjimuose bei lageriuose tūkstančius lietuvių patriotų vien todėl, kad jie yra lietuviai, nori laisvos ir nepriklausomos Lietuvos ar nori likti ištikimi savo religijai.“²²

VLIK'as toliau rinko dokumentinę medžiagą ir gaudavo vis naujų padėties Sovietų Lietuvoje liudijimų, tad jam nebuvo sunku rengti argumentuotus ir faktais paremtus me-

morandumus, t. y. dirbti svarbų laisvinimo darbą. Belgrado konferencijos išvakarėse, pritariant Lietuvos diplomatinei tarnybai (toliau – LDT), 1977 m. rugsėjo 19 d. buvo parengtas reikšmingas politinis VLIK'o memorandumas Vakarų demokratinėms vyriausybėms. Šiame dokumente pasitelkiami naujausi JAV prezidento G. R. Fordo, Prancūzijos prezidento Valéry Giscard'o d'Estaing'o, Didžiosios Britanijos ministro pirmininko Haroldo Wilsono, Kanados užsienio reikalų ministro Allano J. MacEacheno pasisakymai bei JAV Kongreso ir Kanados parlamento nutarimai Baltijos šalių laisvės klausimais²³. Dokumento svarbą sustiprino viltingi JAV delegacijos Belgrado konferencijoje nario senatoriaus Roberto Dole'o žodžiai. Jis patvirtino, kad Jugoslavijos sostinėje reikalausias atkurti Baltijos valstybių nepriklausomybę.

ALT: „KOMUNISTINIŲ UŽMAČIŲ DEMONSTRAVIMAS IR LIETUVOS LAISVĖS ATSTATYMAS“

Amerikos lietuvių taryba, įpusėdama ketvirtąją savo veiklos dešimtį, atstovavo demokratinėms politinėms JAV lietuvių srovėms ir turėjo kompetentingos politinės organizacijos vardą. Nuo 1970 m. ALT vadovavo dr. Kazys Bobelis, kuris toliau ryžtingai darbavosi reikšmingiausiam politiniam Lietuvos laisvės bare. Vienas svarbiausių šios veiklos principų buvo tas, kad ALT nariai, kaip JAV piliečiai, palaikė ryšį su šios šalies administracija ir nuolat priminė jai Lietuvos laisvės bylą. Kita vertus, ALT suprato tam tikrą laisvinimo darbuotės ribotumą, nes buvo priversta atsižvelgti į kintančią tarptautinę padėtį ir dėl to koreguoti savo veiklos strategiją.

Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo išvakarėse – 1974 m. rugsėjo 28–29 d. – Či-

kagoje vykusiame aštuntajame Amerikos lietuvių kongrese išreikšta vienareikšmė mintis, kad ALT ir JAV lietuviai „niekadoms nenustos talkinę pavergtai tautai laisvę atgauti“. Šiame kongrese, reikšdama ryžtą išlaisvinti Lietuvą ir siekdama ieškoti naujų politinės veiklos formų, ALT, panašiai kaip ir VLIK'as, atsigręžė į laisvosios lietuvių jaunuomenę. Būsimoji pamaina paraginta domėtis lietuvių tautos praeitimi, kovomis už šalies laisvę ir gyventojų teises. Be to, ALT kongrese pakartojo savo nuolatinį šūkį, kad Lietuvą laisvinti turi „gerai žiniomis ir ryžtu apsišarvavęs lietuvis“. Vadinas, jaunuomenė turi studijuoti lietuvių politinės minties raidą ir, pasirinkusi sau priimtina politinės raiškos kryptį, prisidėti prie „bendro ir vieningo laisvinimo darbo“²⁴. Todėl galima teigti, kad, artinantis Helsinkio baigiamojo akto pasirašymui, ALT, taikydamosi prie naujų aplinkybių, telkė lietuvius į laisvinimo darbą ir dar ryžtingiau kėlė laisvės bylos klausimą.

Kita reikšminga ALT mintis buvo nukreipta į pačius okupuoto krašto lietuvius ir jų teises. Ten pat, aštuntajame organizacijos kongrese, prof. Bronis J. Kaslas, nagrinėdamas žmogaus teisių problemą, išryškino svarbų laisvinimo veiklos tikslą ir objektą – Lietuvos lietuvius. Jis pareiškė: „Savo akciją turime kreipti žmogaus lietuvių kryptimi ir suvokti, jog, kokia Lietuva bebūtų, kad tik ji išliktų lietuviška.“ Toliau B. J. Kaslas pripažino, kad vienintelis kelias į šį tikslą yra „politinė kova tautos dalies, esančios emigracijoje“²⁵. Taigi iškelta Lietuvos laisvinimo veiklos Vakaruose ir galimo pasipriešinimo judėjimo pačioje Lietuvoje sąryšio idėja.

Kaip žinome, vienas iš Helsinkio konferencijos įsipareigojimų – žmogaus teisių gerbimas. Todėl neatsitiktinai laisvoji lietuvių siekė suaktualinti šią problemą sovietų valdomoje Lietuvoje. Tam ALT pasiūlė remtis svarbiomis tarptautinėmis organizacijomis. Be jau minėtos „Amnesty International“,

rekomenduota dar keletas: „International League for the Rights of Man“, „Antislavery Society“, „International Institute of Human Rights“ ir kt.²⁶ Suprantama, kad norint parengti argumentuotus kreipimusis į šias institucijas reikėjo sistemingai rinkti ir kaupti žmogaus teisių pažeidimo Sovietų Lietuvoje faktus. Šitaip ALT atsiskleidė naujos Lietuvos laisvinimo veiklos galimybės, o tai rodė Helsinkio konferencijos svarbą Lietuvos laisvės bylai.

Iš pradžių ALT mėgino pasiekti, kad į JAV delegaciją, vyksiančią į ESBK, būtų įtrauktas Baltijos tautų atstovas. Tuo reikalu 1975 m. vasario 18 d. buvo kreiptasi į JAV valstybės departamentą²⁷. Tačiau valstybės sekretorius Henry Kissingeris laikėsi nuomonės, kad „detantes labai galima pripažinti Baltijos šalių įjungimą į SSRS“²⁸, todėl, nesulaukus šios institucijos palaikymo, teko kurti kitus planus.

Tvyrančią nepasitikėjimo Helsinkio konferencija atmosferą kiek prasklaidė 1975 m. vasario 27 d. Baltuosiuose rūmuose įvykęs susitikimas su Baltijos šalių atstovais. Lietuvių delegaciją sudarė ALT atstovai dr. K. Bobelis, dr. K. Šidlauskas ir Teodoras Blinstrubas. Susitikime buvo pareikšta, kad JAV pozicija nekinta ir kad ji nesirengia pripažinti Baltijos šalių inkorporavimo į SSRS fakto²⁹.

Dar vieno panašaus patikinimo JAV požiūrio į Baltijos šalis klausimu sulaukta pačiose Helsinkio dokumentų pasirašymo išvakarėse – 1975 m. liepos 25 d. Vašingtone surengtame Baltijos ir kitų į sovietų priklausomybę patekusių tautų atstovų priėmime. Jame JAV prezidentas, išryškinęs ESBK tikslus, nurodė ypatingą Baltijos šalių padėtį. G. R. Fordo žodžiais, „JAV niekadoms nėra pripažinusios Baltijos tautų įjungimo į Sovietų Sąjungą ir to nedarančios nei ši kartą, t. y. kad Europos Saugumo konferencijos išvados jokių būdu nepaliečia JAV oficialios nepri-

pažinimo politikos.³⁰ Vėliau ALT pažymėjo, kad tokio svarbaus pareiškimo JAV „nebuvo padaryta bent nuo Rooseveltto laikų“³¹, t. y. penktojo dešimtmečio pradžios.

Helsinkio baigiamojo akto turinį nuodugniai išnagrinėjo ALT vicepirmininkas dr. K. Šidlauskas. Jis pažymėjo, kad JAV prezidentas G. R. Fordas, komentuodamas sienų neliečiamumo principą, yra pareiškęs, jog „jokia okupacija arba teritorijos išsigijimas sulaužant tarptautinę teisę nebus pripažinta teisėtais“³². Vadinasi, ryškėjančią JAV administracijos poziciją buvo galima apibendrinti dviem tezėmis: 1) Amerika nėra pripažinusi Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS; 2) ši nuostata išlieka nepakitusi ir pasirašius Helsinkio baigiamąjį aktą.

Ieškodamas sąsajų su Lietuvos laisvės byla, K. Šidlauskas atskirai aptarė du Helsinkio deklaracijos principus – penktąjį, t. y. taikingo ginčų tarp valstybių, pasirašiusių ESBK baigiamąjį aktą, sprendimo, ir devintąjį, t. y. valstybių bendradarbiavimo. Buvo nutarta, kad Lietuvos laisvinimo procesui svarbūs ir kiti Baigiamojo akto principai. Antai pirmasis – valstybių suverenios lygybės – principas teigia, kad valstybių sienos gali būti keičiamos tarptautinės teisės numatytais taikingomis priemonėmis. Trečiasis – sienų neliečiamumo – principas, K. Šidlausko nuomone, yra „nieko daugiau, kaip tik atsisakymas vartoti jėgą sienoms pakeisti“. Šie samprotavimai turėjo paneigti laisvojoje lietuviijoje beįsivyravusią nuomonę, kad Baltijos valstybės pagal Helsinkio susitarimus buvo „parduotos“ SSRS³³. Toliau K. Šidlauskas pacitavo trečiojo principo formuluotės pabaigą: ESBK dalyvaujančios valstybės laiko viena kitos, kaip ir visų kitų Europos valstybių, sienas neliečiamomis. Pasak LDT atstovo Lietuvos Respublikos generalinio konsulo Kanadoje dr. Juozo Žmuidzino, galima manyti, kad čia omenyje turimos Baltijos valstybės: kadangi Helsinkio baigiamojo akto nepasi-

rašė tik Albanija, o formuluotėje pavartota daugiskaita, frazė „kitos Europos valstybės“ galima suvokti ir kaip „Baltijos valstybės“³⁴. Kita vertus, ALT pirmininkas dr. K. Bobelis Helsinkio konferencijos baigiamajame dokumente išvelgė galimą įtaką, kuri „pagreitins tą vidinį evoliucinį Sovietų Sąjungos pasikeitimą“³⁵. Taip, ieškant teisinės ir politinės Helsinkio baigiamojo akto esmės, iškildavo vis daugiau argumentų, kuriais galėjo remtis Lietuvos laisvinimo sąjūdis Vakaruose.

Įtvirtinti teigiamą požiūrį į Helsinkio pasitarimą padėjo ir 1975 m. spalio 15 d. ALT būstinėje Čikagoje apsilankęs Lietuvos bičiulis kongresmenas Edwardas J. Derwinski. Jo nuomone, pasirašytasis dokumentas leidžia pagerinti dviejų karinių blokų – NATO ir Varšuvos – santykius ir „sovietus stipriau paspausti įvairiuose atvejuose“³⁶ – ne tik karinėje, bet ir ekonominėje srityje.

ALT nesitenkino vien žodiniaus JAV administracijos patikinimais, bet siekė, kad pažadas išlaikyti nepakitusį šios šalies požiūrį į Baltijos šalių okupaciją būtų įtvirtintas rezoliucija. Tuo tikslu buvo daromas poveikis JAV Kongresui priimti tai patvirtinančią rezoliuciją. Padedant kongresmeniui E. J. Derwinskiui, o ALT suorganizavus laiškus ir telegramų siuntimo Kongresui vaju, rezoliucija, reiškianti JAV politikos Baltijos valstybių atžvilgiu tęstinumą, 1975 m. lapkričio 18 d. buvo patvirtinta atitinkamame komitete³⁷. Taip prasidėjo šios rezoliucijos priėmimo procedūra: Atstovų Rūmuose ji priimta 1975 m. gruodžio 2 d. (Res. Nr. 864), Senate – 1976 m. liepos 24 d. (Res. Nr. 319). JAV Kongreso priimta rezoliucija, įgavusi 406-ąjį numerį, suteikė Lietuvos laisvinimo procesui naujų impulsų.

Iš Baltųjų rūmų buvo sulaukta ir kai kurių naujų ženklų. JAV prezidentas G. R. Fordas laiške Ilinojaus lietuviams rašė: „Helsinkio susitarimai yra politiniai ir moraliniai įsipareigojimai, kurių tikslas sumažinti įtampą

ir daugiau atidaryti komunikacijos linijas tarp Rytų ir Vakarų.“ Toliau tvirtinama, kad ESBK baigiamuoju aktu „nėra paveikta“ JAV oficialioji politika, nepripažįstanti Estijos, Latvijos ir Lietuvos inkorporavimo į Sovietų Sąjungą. Pagaliau šis laiškas aiškiai išreiškė ir platesnį politinį JAV ketinimą „tinkamais ir taikiais būdais remti laisvės ir Rytų Europos tautų nepriklausomybės siekimus“³⁸.

Ilgainiui ALT ėmė iš esmės teigiamai vertinti Helsinkio konferencijos rezultatus. ALT politinės veiklos programoje atsirado penkių etapų Lietuvos nepriklausomybės siekimo planas. Apie jį pirmą kartą prabilta 35-ajame metiniame organizacijos suvažiavime, vykusiam 1975 m. lapkričio 21 d.³⁹ Plano pirmame etape numatytas siekis išgauti oficialų JAV patvirtinimą, kad ši šalis „nepripažins Lietuvos aneksijos į Sovietų Sąjungą ir nekeis savo politikos Baltijos valstybių klausimu“. Antrame etape buvo būtina užsitikrinti, kad ESBK nekeis JAV administracijos požiūrio į Baltijos valstybių prijungimą prie SSRS. Trečias etapas apėmė laikotarpį po Helsinkio konferencijos ir numatė rengti Baigiamojo akto išvadas bei taikyti jas laisvinimo veiklai. Ketvirtas etapas – užsienio valstybių vyriausybių, įtakingų Vakarų politikų, spaudos palankios nuomonės apie Lietuvą formavimas ir informavimas apie pamintą tautos laisvo apsisprendimo teisę, pažeidžiamas žmogaus teises ir tebevykdomą tautos genocidą. Penktas etapas turėjo įkūnyti svarbiausią tautos siekį – atkurti Lietuvos nepriklausomybę.

Igyvendindama planą ir laukdama Belgrado konferencijos, ALT rinko ir sistemino faktus, įrodančius, kad sovietų okupuotoje Lietuvoje pažeidinėjami žmogaus laisvių ir teisių principai, įtvirtinti Helsinkio baigiamajame akte. Remdamasi nepaneigiamais argumentais, ALT užsibrėžė tikslą tarptautinėje erdvėje kelti sovietų pavergtos lietuvių tautos laisvės klausimą.

1976 m. lapkričio 2 d. JAV vyko prezidento ir Kongreso rinkimai, kuriais ALT ir jos pirmininkas dr. K. Bobelis sugebėjo deramai pasinaudoti Lietuvos laisvės labui. Tam pasitelkti du – 1976 m. kovo 4 d. ir spalio 12 d. – JAV prezidento G. R. Fordo susitikimai su Amerikos tautinių grupių atstovais. Juose lietuviams atstovavęs ALT pirmininkas priminė kandidatui į JAV prezidentus pagrindinį lietuvių tautos siekį, o iš jo išgirdo žodžius, jog klaidinga būtų manyti, kad Rytų Europa pamažu išsilaivina iš SSRS⁴⁰.

JAV prezidentu tapus Jimmy'ui J. Carteriui, ALT ėmė rengtis Belgrado susitikimui. 1976 m. gegužės–birželio mėn. JAV Kongrese buvo sudaroma Europos saugumo ir bendradarbiavimo komisija (*Commission on Security and Cooperation in Europe*, CSCE), kuriai pirmininkauti pavesta kongresmeniui Dantėi B. Fascellui. Komisija, prižiūrinti, kaip laikomasi Helsinkio konferencijos principų, rengė medžiagą JAV delegacijai, dalyvausiančiai Belgrado susitikime. Reikšminga, kad ši komisija liudyti apie padėtį sovietų okupuotose Baltijos šalyse pakvietė ALT pirmininką K. Bobelį, tuo metu vadovavusį dar ir Jungtiniam Amerikos baltų tautiniam komitetui (angl. *Joint Baltic American National Committee*, JBANC). Liudijama buvo 1977 m. balandžio 27 d. Vašingtone. K. Bobelis, pateikęs istorinę Baltijos šalių retrospektyvą, supažindinęs su faktais paremtais žmogaus teisių pažeidimo atvejais jose, pareiškė, kad vienintelis šių tautų troškimas – atgauti laisvę ir nepriklausomybę, t. y. siekti, kad būtų sustabdyta sovietinė prievarta, išvestos sovietų karinės pajėgos ir pasitrauktų sovietų administracinė valdžia⁴¹.

Pasitvirtinus ALT strategijos teisingumui, laisvoji lietuvių buvo paraginta toliau rinkti faktus apie sovietų okupuotoje Lietuvoje pažeidžiamas žmogaus teises ir tuo prisidėti prie pasirengimo Belgrado konferencijai⁴².

Galima apibendrinti, kad ALT išsakė teigiamą požiūrį į Helsinkio konferenciją, o jos Baigiamajame akte įžvelgė principus, kuriuos galima panaudoti siekiant Lietuvos laisvės. ALT tikėjosi sulaukti evoliucinės SSRS vidaus gyvenimo kaitos laisvėjimo linkme.

PLB: „HELSINKIO AKTAS – MŪŠŲ TAUTAI DAR VIENA GEDULO DIENA?“

Pasaulio lietuvių bendruomenė – demokratiniiais pagrindais sukurta visuotinė lietuvių organizacija – iš pat pradžių linko į politinę veiklą sprendžiant Lietuvos laisvės bylą. Šitaip septintajame dešimtmetyje PLB tapo visateisiu Lietuvos laisvinimo sąjūdžio Vakaruose veiksmu. Kartu buvo įtvirtinta nuostata, kad „Lietuvos laisvinimas turįs rūpėti kiekvienam lietuviui, juo labiau organizuotai Liet. Bendruomenei.“⁴³ Todėl Vakarų šalių lietuvių bendruomenės buvo raginamos kiekviena proga „kelti Lietuvos laisvės reikalą ir protestuoti prieš žmogaus teisių paneigimą Lietuvoje“⁴⁴.

Šios veiklos priežastys susijusios su pasirengimu ESBK, kurios akiratyje atsidūrė ir žmogaus teisių problemos. Kita vertus, JAV prezidentas G. R. Fordas, kuris prieš pat pasirašant Helsinkio dokumentus priminė, kad „kraštų prijungimas jėga pažeidžia tarptautinę teisę ir negali būti laikomas teisėtu veiksmu“, kartu pareiškė, jog, „deja, toks“ požiūris neteikia vilčių, kad Europos žemėlapis bus pakeistas⁴⁵. Taigi, PLB nuomone, Helsinkio konferencija jokiū būdu nereiškė, kad Baltijos šalys atgaus laisvę. Neigiamas laisvosios lietuvių nuotaikas stiprino ir kai kurie JAV periodikoje pasirodę straipsniai. Antai 1975 m. kovo 15 ir 16 d. dienraštyje „Chicago Tribune“ išreikšta mintis, kad JAV gali atsakyti toliau laikytis Lietuvos, Latvijos ir Estijos okupacijos neteisėtumo

politikos. Į tai smarkiai reagavo PLB savo 1975 m. kovo 17 d. atsišaukimu, kuriame lietuvių bendruomenės buvo kviečiamos siųsti telegramas ir laiškus „JAV prezidentui, prašant nepripažinti aneksijos ir siekti Pabaltijo tautoms laisvės“, o JAV lietuviai raginami skatinti kongresmenus priimti atitinkamą rezoliuciją⁴⁶.

Praslinkus vos mėnesiui po Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo pasirodė PLB valdybos pirmininko B. Nainio pareiškimas. Jame griežtai konstatuota, kad ESBK baigiamuoju aktu „įteisinta Sovietų Sąjungos hegemonija Rytų Europoje“. Dėl to siūloma keisti Lietuvos laisvinimo veiklą ir labiau remtis Vakarų Europos lietuvių bendruomenėmis. Pasak B. Nainio, šios bendruomenės privalėtų atitinkamais memorandumais kreiptis į savo gyvenamų valstybių vyriausybes ir priminti, „kad lietuvių tauta dabartinės Sovietų Sąjungos sienas laiko neteisėtomis ir visomis jėgomis sieks jas pakeisti ta prasme, kad Lietuva, Latvija ir Estija taptų vėl nepriklausomomis valstybėmis, o Sovietų Sąjunga grįžtų į savo prieškarines sienas“⁴⁷.

PLB, žvelgdama į Helsinkio susitarimus kaip į moralinio ir politinio pobūdžio įsipareigojimus, kvietė ta proga priminti pasauliui sovietų okupuotų Baltijos tautų nepriklausomybės siekį. Įkandin minėto PLB rašto pasirodė vienos aktyviausių ir gausiausių lietuvių bendruomenių – JAV LB – pareiškimas „Europos saugumo konferencijos reikalui“. Dokumente reiškiamas požiūris į ESBK remiasi panašiais kaip ir PLB samprotavimais. JAV LB nuomone, Helsinkio baigiamasis aktas įteisina SSRS teritorinį Antrojo pasaulinio karo grobį, silpnina Atlanto chartijos sąjungą, ardo politinę Europos vienybę ir suteikia sovietams sprendžiamąjį balsą Vakarų Europos reikaluose. Vadinas, lietuvių bendruomenė buvo linkusi manyti, kad pasirašius Helsinkio baigiamąjį aktą SSRS, JAV ir Vakarų Euro-

pa „atiduos buvusias laisvas Rytų Europos valstybes komunistų režimui“⁴⁸.

Ryžtingai siekdama toliau veikti Lietuvos labui, JAV LB dar 1975 m. rugsėjo pradžioje pritarė laisvosios lietuviijos siekiui imtis žygių, kad JAV Atstovų Rūmai ir Senatas priimtų palankią Baltijos šalims rezoliuciją. Kaip žinome, šiame dokumente turėjo būti deklaruota, kad Helsinkio baigiamasis aktas nėra Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS pripažinimas.

PLB užsibrėžė informuoti pasaulį apie padėtį Sovietų okupuotoje Lietuvoje ir palaikyti ryšį su ten gyvenančiais tautiečiais. Tam dar 1974 m. pradžioje PLB buvo suburta autoritetinga politinio darbo planavimo komisija, į kurią įėjo Algimantas Gečys, Algimantas Gureckas, dr. Benediktas Mačiuka, dr. Tomas Remeikis, dr. Leonas Sabaliūnas, dr. Julius Šmulskštys, Vytautas Vaitiekūnas ir dr. Vytautas Vardys. 1974 m. vasario 5 d. komisijos parengtame politinio plano projekte „Pagalba okupuotai Lietuvai“ numatyti artimiausi veiklos uždaviniai. Tarp jų minimas poveikio JAV Kongresui ir Valstybės departamentui darymas „siekiant sumažinti muitus siuntiniams, prailginti lankymosi Lietuvoje laiką ir užtikrinti teises laisvai judėti visoje okupuotoje Lietuvoje“⁴⁹. Toliau įgyvendindama savo veiklos planą PLB fiksavo žmogaus teisių pažeidimus Lietuvoje, o 1976 m. pasirodė leidinys „Respect my Rights“, kuriame daug vietos skiriama disidentui A. Terleckui. Prie minėto plano įgyvendinimo prisidėjo ir JAV lietuvių bendruomenė. Jos nariai fiksavo žmogaus teisių pažeidimo, kliudymo lankytis tėvynėje, didelių muitų siuntiniams į Lietuvą taikymo, trukdymo šeimoms susijungti faktus. Surinkta medžiaga buvo skelbiama tęstiniame JAV LB leidinyje „The Violations of Human Rights in Soviet Occupied Lithuania“, kuris kasmet pasirodydavo Vasario 16-osios proga ir tapo svariu dokumentu, atspindinčiu tikrąją lietuvių tautos padėtį okupuotoje tėvynėje.

Nors buvo ženklų, rodančių, kad Lietuvos laisvinimo procese PLB taiko Helsinkio baigiamojo akto principus, tačiau joje ilgokai buvo įsitvirtinusi neigiama nuomonė dėl Baigiamojo akto įtakos laisvės bylai. Antai 1976 m. PLB tebebuvo manoma, kad „į ESBK rezultatus pastaroji pažiūra tebėra teisinga“⁵⁰. Toks požiūris buvo grindžiamas tuometinio kandidato į JAV prezidentus J. Carterio žodžiais, kad Helsinkio susitarimai pripažino sovietams Rytų Europos kontrolę ir kad dėl to jis nematęs „bet kokio reikalo tuo metu būti Helsinkio susitarimo dalininku“⁵¹. Kiek kitaip į šią problemą žiūrėjo prezidentas G. R. Fordas. Kaip minėta, 1976 m. spalio 12 d. Baltuosiuose rūmuose jis surengė susitikimą su penkiolikos Amerikos tautinių grupių atstovais. Jame lietuviams atstovavęs JAV LB valdybos pirmininkas A. Gečys turėjo progą G. R. Fordui priminti Lietuvos laisvės bylos reikalus ir pasiteiravo, kokia, prezidento nuomone, Helsinkio susitarimų įtaka visai laisvinimo veiklai. Atsakydamas į šį klausimą, prezidentas G. R. Fordas pažymėjo, kad „Rytų Europos valstybes valdo sovietai ir kad visos pavergtos tautos seniai būtų buvusios laisvos, jeigu ne tas tautas kontroliuojančios 30 sovietų divizijų.“ Tačiau toliau prezidentas ištarė tradicinę frazę, jog JAV nepripažįsta sovietų valdymo ten ir tikisi, kad „Rytų Europos tautos visgi kada nors laisvę atgaus“⁵².

1977 m. balandžio mėn. JAV LB, siekdama plačiau supažindinti su Lietuvos laisvinimo reikalais, pradėjo spausdinti mėnesinį leidinį anglų kalba „Bridges“. Jis buvo skirtas ne tik lietuviškai nekalbantiems užsienio lietuviams, bet ir kitataučiams. Per metus leidinys išpopuliarėjo, jo tiražas pasiekė dešimt tūkstančių egzempliorių⁵³.

Tuo metu PLB ugdė sau paminą – Pasaulio lietuvių jaunimo sąjungą, rūpinosi ja ir rėmė ją finansiškai. 1975 m. gruodžio 20–1976 m. sausio 6 d. Pietų Amerikoje – Ar-

gentinoje, Urugvajuje ir Brazilijoje – buvo surengtas trečiasis šios jaunimo organizacijos kongresas. Jame dešimčiai valstybių iš trijų žemynų atstovaujantys lietuvių jaunimo atstovai aptarė politinės veiklos, bendradarbiavimo, informavimo, lituanistinius, Vasario 16-osios gimnazijos, lietuviškų parapijų ir paties kongreso reikalus. Į pirmą vietą buvo iškelti politiniai siekiai. Patvirtinta, kad „pasaulio lietuvių jaunimo pagrindinis uždavinys yra remti Lietuvos gyventojų ir išeivijos lietuvių pastangas atstatyti nepriklausomos Lietuvos valstybę“. Kongrese pasisakyta „už kovą prieš rusiškąjį imperializmą Pabaltijy ir primestą komunistinę santvarką Lietuvoje“⁵⁴ ir pabrėžta, kad Lietuvą išlaisvinti bus siekiama taikiais būdais. Norint nuolat kelti Lietuvos laisvės bylą tarptautinėje plotmėje, buvo pasisakyta už darbą šiuo klausimu Jungtinėse Tautose, už būtinybę įvairiuose kraštuose formuoti palankų požiūrį į Baltijos šalių laisvinimą. Svarbu pažymėti, kad kongrese nepamiršta ir lietuvių politinių kalinių padėtis SSRS, siūlyta juos vaduojant remtis tarptautinėmis organizacijomis „Amnesty International“ ir BATUN (angl. *Baltic Appeal to the United Nations*).

Reikšminga, kad PLJS nagrinėjo Helsinkio dokumentus ir pateikė svarbių savo išvalgų. Šios jaunimo organizacijos nuomone, Rytų blokui atstovaujantys sovietai Helsinkio susitarimu siekia, kad: 1) Vakarai pripažintų po Antrojo pasaulinio karo susiklosčiusias Europos sienas; 2) JAV pasitrauktų iš Vakarų Europos ir kartu iš NATO; 3) būtų trukdoma suvienyti Vakarų Europą. Kita vertus, kaip tvirtino PLJS, Vakarai regi Helsinkio susitarimuose galimybę siekti dviejų rezultatų – paties blogiausio ir paties geriausio. Pirmu atveju įsitvirtintų Europos sienų *status quo*, o antrasis reikštų tolesnį Rytų ir Vakarų įtampos mažėjimą ir sudarytų prielaidas „sujungti visus Europos kraštus į tam tikrą federaciją“⁵⁵.

Helsinkio konferencijos dvasia jaučiama ir lietuvių jaunuomenės siūlomose politinėse tezėse, išreiškiančiose požiūrį į Lietuvos laisvinimo procesą. Pavyzdžiui, PLJS samprotavo: „Jei Lietuva nepripažinta kaip inkorporuota Sovietų Sąjungos dalis, o kaip nepriklausomas, bet tik kariškai okupuotas kraštas, tai ar šie visi nutarimai [Helsinkio. – J. B.] Lietuvai galioja?“ arba „Jei rusai žlugdo lietuvių kultūrą, naikina Lietuvos žmones, ar galima tai kelti tarptautiniuose forumuose, kaip Belgrado konferencijoje, jei sutarties turi laikytis tik tie kraštai, kurie dalyvavo konferencijoje?“⁵⁶ Šias dvi tezes galima traktuoti įvairiai. Buvo pasirinktas naudingas Lietuvos laisvinimo procesui kelias. Kaip žinome, Europos saugumo ir bendradarbiavimo komisija, vadovaujama kongresmeno D. B. Fascello, fiksavo Helsinkio baigiamojo akto nuostatų pažeidimus šalyse ESBK signatarėse. Žinias apie padėtį sovietų okupuotoje Lietuvoje teikti padėjo tiek neseniai į Vakarus pasitraukę lietuviai (Tomas Venclova, J. Jurašas), tiek ALT ir PLB. 1977 m. gegužės 9 d. JAV LB pirmininkas A. Gečys šiai komisijai įteikė memorandumą dėl žmogaus teisių pažeidimų Sovietų Lietuvoje⁵⁷.

Artėjant Belgrado konferencijai vėl pasižymėjo PLJS. Ji surengė demonstraciją, siekdama atkreipti pasaulio dėmesį į tai, kad sovietų okupuotose Baltijos šalyse nuolat pažeidinėjamos žmogaus teisės ir pamintas laisvas tautų apsisprendimas. Demonstracijos rengimo komiteto pirmininkas PLJS vicepirmininkas Viktoras Nakas pakvietė jaunuomenę 1977 m. rugsėjo 24 d. atvykti į Vašingtoną, prie A. Lincolno paminklo. Čia susirinkę keturi tūkstančiai demonstrantų sulaukė ir garbingų svečių – JAV delegacijos Belgrado konferencijoje nario senatoriaus R. Dole'o, senatorių Howardo Metzenbaumo, Jacko Schmitto, Peterio Domenicio, kongresmeno Jameso J. Blanchardo, Valstybės departamento žmogaus teisių koordinato-

riaus pavaduotojo L. Schreiderio, sovietų disidentų Pavelo Litvinovo ir Andrejaus Amalriko⁵⁸. Reikšminga, kad demonstracijoje pasakytoje kalboje R. Dole'as pažadėjo Belgrade kelti Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS klausimą. Demonstracija sulaukė atgarsio JAV Senate, kur buvo svarstoma žmogaus teisių pažeidinėjimo Sovietų Sąjungoje problema⁵⁹. Į šį renginį atkreipė dėmesį JAV žiniasklaida – radijas, televizija, spauda. Pažymėtina, kad PLB, nuosekliai dirbdama Lietuvos laisvinimo labui ir įtraukdama į savo veiklą jaunuomenę, su PLJS pagalba rado naujų, svarių argumentų, remiančių Lietuvos laisvės bylą. Jie padėjo sklaidyti neigiamą požiūrį į Helsinkio procesą tiek PLB, tiek visoje laisvojoje lietuviijoje.

LIETUVOS LAISVINIMO VEIKSNIAI: „TAUTINĖ PAREIGA SAVO TAUTAI PADĖTI IŠSILAISVINTI IŠ OKUPACIJOS“

Dar ESBK Helsinkio susitarimų išvakarėse Niujorke, Vait Pleinse, 1974 m. spalio 26–27 d. vykusioje pirmojoje laisvinimo darbų konferencijoje buvo išnagrinėta Lietuvos laisvinimo padėtis, samprata ir bendravimo su okupuotu kraštu klausimas, nurodyti ilgalaikiai ir einamieji Lietuvos laisvinimo darbai ir priemonės. Joje dalyvavusios pagrindinės laisvinimo organizacijos – VLIK'as, PLB, ALT, JAV LB, Kanados LB ir Lietuvos laisvės komitetas (LLK), – stebint LDT atstovui Lietuvos generaliniam konsului Niujorke Anicetui Simučui, priėjo prie išvados, kad laisvosios lietuviijos politinė veikla yra darni ir kryptinga. Laisvinamojo darbo esmė tada buvo aiškiai nusakyta teiginiu, kad laisvosios lietuviijos „tautinė pareiga savo tautai padėti išsilaisvinti iš okupacijos“⁶⁰.

Šioje konferencijoje pagrindinės laisvinimo organizacijos, demonstruodamos

tautinį sąmoningumą, įvardijo savo veiksmų gaires, t. y. išreiškė protestą prieš Lietuvoje sovietų vykdomą žmogaus teisių varžymą, religinį persekiojimą, trukdymą žmonėms bendrauti su kitais kraštais, ragino laisvojo pasaulio lietuvius puoselėti ir plėsti ryšius su okupuotais tautiečiais, ugdyti solidarumą su lietuvių tauta, o kartu perspėjo „vengti veiksmų, kurie galėtų pakenkti Lietuvos valstybiniam tęstinumui ar lietuvių tautos pastangoms išlikti ir išsivaduoti iš okupacijos“⁶¹. Konferencijoje išryškėjo du laisvosios lietuviijos požiūriai į bendravimą su okupuotu kraštu: konservatyvusis ir liberalusis. Kita vertus, minėta dar konferencijos išvakarėse paskelbta frazė, pabrėžianti pareigą išlaisvinti tėvynę, apeliavo į tautinį sąmoningumą ir išreiškė tolerancijos siekiamybę.

1975 m. „Eltos informacijose“ surengtoje diskusijoje buvo iškeltos kelios Lietuvos laisvinimo sąjūdžio problemos, kurios turėjo būti sprendžiamos artimiausiu metu. Tarp tautinė raida ir SSRS vidaus padėtis rodė, kad artimiausioje ateityje Lietuvai dar nėra lemta išsivaduoti. Todėl pažymėta, jog šiuo metu labai svarbu, kad ir laisvoji lietuviija siektų „laisvinimo darbo konsolidacijos ir tikslingesnio derinimo“, nes pripažinta, kad lietuvių išeivių pajėgos silpsta. Nurodyta, kad laisvinimo veiklos židinyse turėtų būti „ten, kur yra mūsų darbo talkos ir finansų pagrindiniai ištekliai“, t. y. JAV ir Kanadoje. Pagrindinis laisvinimo veiklos dėmesys kreiptinas į JAV ir tik po to, esant palankiai padėčiai, – į Europą, kuri „betarpiškai lems ar įtakos Lietuvos ateitį“. Pabrėžta, kad, remiantis dar 1944 m. vasario 16 d. priimta deklaracija, Lietuvos laisvinimo darbe dalyvaujantis VLIK'as veikia tautos vardu. Tai leidžia išlaikyti Lietuvos valstybės tęstinumą. Ši organizacija ir toliau turėtų būti Lietuvos laisvinimo veiklos lyderė. Dėl to svarbu, kad VLIK'as būtų „prieinamas ir savas“ tiek jį patį sudarančioms grupėms, tiek kitoms sąjūdyje

veikiančioms organizacijoms. Taip pat pažymėta, jog norint, kad laisvinimo darbas taptų darnesnis, būtina sureguliuoti JAV LB ir ALT ginčus. Rekomenduota šią problemą spręsti „laisvinimo darbo organizacijos sąrangos plotmėje“. Pagaliau pripažinta, kad „Lietuvos vadavimo darbas, dirbamas čia išeivijoje, yra tik pagalbinis ir vienas pats Lietuvos laisvės ir nelaisvės nenulems.“⁶² Todėl raginama kreipti žvilgsnį tiek į tarptautinių įvykių eigą, tiek į padėtį SSRS, tiek į okupuotos Lietuvos valią.

Lietuvos laisvinimo darbai toliau buvo aptariami antrojoje nepaprastojoje konferencijoje, kuri vyko 1975 m. balandžio 12–13 d. Čikagoje. Į ją rinkosi pirmojoje konferencijoje dalyvavusių pagrindinių Lietuvos laisvinimo organizacijų, prisiimančių naują tarptautinėje plotmėje iškilusį iššūkį, atstovai. Buvo manoma, kad artėjančioje ESBK gali būti sprendžiamas Baltijos valstybių aneksijos teisinio pripažinimo ir jo fiksavimo Baigiamojo akto nutarimuose klausimas. Šioje konferencijoje LDT atstovavo dr. Stasys A. Bačkis ir Juzė Daužvardienė, VLIK'ui – pirmininkas dr. J. K. Valiūnas, vicepirmininkai Jurgis Valaitis ir Aleksandras Vakselis, PLB – Jonas Kavaliūnas, Donatas Šatas ir Algis Zaparackas, ALT – pirmininkas dr. K. Bobelis, Teodoras Blinstrubas ir Juozas Skorupskas, JAV LB – A. S. Gečys, Aušra Zerr ir A. Kuprys, Kanados LB – Jonas Simanavičius, LLK – pirmininkas V. Vaitiekūnas. Kaip matyti, tarp dalyvių vyravo pagrindinių politinių organizacijų pirmieji asmenys.

Pagrindinį konferencijos pranešimą skaitė VLIK'o pirmininkas. Jame buvo iškeltos trys perspektyvinės Lietuvos laisvinimo darbo kryptys: 1) LDT ir VLIK'o atstovų lankymasis Vakarų valstybių, dalyvaujančių ESBK, sostinėse; 2) visų laisvinimo organizacijų, veikiančių šalyse ESBK dalyvėse, veiksmų koordinavimas; 3) Baltijos šalių išeivijos organizacijų, pirmiausia WBC,

tarpusavio bendravimas⁶³. Smulkiau aptariant šias tris laisvinimo veiklos kryptis, buvo nurodyti svarbiausi jas atitinkantys ateities darbai. Veikiant pirmąją kryptimi, buvo numatyta rengti memorandumus, dokumentinę medžiagą, lankytis pas įvairių valstybių parlamentarus, žymias asmenybes, daryti poveikį žiniasklaidai. Dirbant antrąją kryptimi, planuota valstybėse, kur veikia daugiau lietuvių organizacijų, steigti informacijos centrus, o lietuvių, dalyvaujančių laisvinimo veikloje, organizacijas suvienyti bendrame Baltų informacijos centre. Be to, siūlyta kreiptis į Šventąjį Sostą, kad jis „tartų moralinį stiprų žodį mūsų krikščioniškosios tautos klausimu“⁶⁴. Trečioji kryptis numatė išeivių iš Baltijos šalių susivienijimų visose ESBK dalyvaujančiose valstybėse bendradarbiavimą ir ryšių su kitomis tautomis, patekusiomis į Sovietų Sąjungos priklausomybę, palaikymą.

Vis dėlto šioje konferencijoje dalyvių nuomonės kai kuriais klausimais išsiskyrė. Antai ALT pasipriešino informacijos koordinavimo centro, kuris vadovautų pagrindinėms Lietuvos laisvinimo organizacijoms, steigimui. ALT manymu, šią funkciją galėjo atlikti pats VLIK'as. Be to, konferencijoje laisvajai lietuviškai susitelkti kliudė ir viena susiskaldžiusios JAV LB dalis. Tai vadinamoji reorganizacinė LB, kurią šiame renginyje parėmė ALT. Vis dėlto konferencija rodė laisvosios lietuvių ryžtą plėsti laisvinimo veiklą. Kita vertus, nebuvo įvardytos ar pa-neigtos konkrečios grėsmės Lietuvos valstybingumui, kurios, kaip tikėta, kils Helsinkyje pasirašius ESBK baigiamąjį aktą.

Prie Lietuvos laisvinimo veiksmų vienybės klausimo vėl grįžta 1976 m. Prisimenant VLIK'o garbės pirmininko prelato Mykolo Krupavičiaus žodžius, kad „jūs, veiksniai, turite turėti bendrą vardą, mesti nesusipratimus“⁶⁵, paraginta siekti darnos ir vieningumo sukuriant „antveiksminį autoritetą“, arba

„visų veiksmų vyriausiąjį veiksmą“. Numatyta, kad Lietuvos laisvinimo sąjūdžio viršūnėje galėtų atsidurti reformuotas VLIK'as, jungiantis PLB, PLJS ir Lietuvos Respublikos pilietybę turinčių asmenų atstovus. Be to, vidinę VLIK'o sandarą planuota pertvarkyti pagal teikiamą projektą. Siekta sujungti į jį įeinančias partines grupes ir iš veikiančių keturiolikos grupių palikti šešias: krikščionių demokratų, liberalų, nacionalistų, Lietuvos žemių sąjūdžio, Rezistencinio sąjūdžio ir socialistų demokratų⁶⁶.

Toliau siekiant reformų, 1976 m. vasario mėn. buvo sudaryta VLIK'o tarybos komisija, kuri pateikė tris organizacijos Lietuvai vaduoti schemas: 1) VLIK'o gretų stiprinimo pritraukiant PLB; 2) VLIK'o stiprinimo remiantis Tautos fondu, kuriame galėtų dalyvauti ir VLIK'o neatstovaujamos grupės; 3) visų veiksmų bendros viršūnės, arba „vieningos kepurės“, sudarymo⁶⁷. Pastaroji idėja rėmėsi lietuvių diplomato Petro Žadeikio mintimi, išsakyta dar šeštajame dešimtmetyje. 1976 m. pabaigoje vykusiame VLIK'o seime buvo apsisota prie antrosios schemas, t. y. pasiryžta stiprinti laisvinimo veiklą pasitelkiant Tautos fondo tarpininkavimą.

Lietuvos laisvinimo sąjūdžiui siekti bendro sutarimo padėjo VLIK'o ir JAV LB pasitarimas, vykęs 1977 m. sausio 8 d.⁶⁸ Jame VLIK'ui atstovavo šios organizacijos ryšininkas prie PLB prof. dr. Jonas Puzinas, o JAV LB – Kazys Jankūnas. Buvo aptarti žmogaus teisių gynimo okupuotoje Lietuvoje būdai, sutarta plėtoti tarpusavio santykius, pripažinta, kad abiejų organizacijų susitikimus būtina reguliariai rengti ir ateityje. Kitas toks susitikimas numatytas surengti vykstant Belgrado konferencijai.

Stiprinti Lietuvos laisvinimo sąjūdį padėjo ir VLIK'o bei ALT atstovų pasitarimas, vykęs 1977 m. balandžio 23 d. Klivlande. Jame VLIK'ui atstovavo dr. B. Nemickas, Jurgis Valaitis, B. Bieliukas ir Algis Vedeckas,

ALT – dr. K. Bobelis, T. Blinstrubas, Jonas Talandis, dr. Vladas Šimaitis ir dr. Jonas Valaitis. Pasitarime pasidalyta informacija apie Žmogaus teisių komisijos darbą, numatyti ateities uždaviniai. Kadangi itin svarbiu žmogaus teisių klausimu planuota plačiai diskutuoti Belgrado konferencijoje, Vašingtone buvo išklaustas ALT pirmininko liudijimas apie padėtį okupuotoje Lietuvoje. Išryškėjo mintis, kad „su žmogaus teisių pažeidimu rištinis tautų apsisprendimo vykdymas“⁶⁹. Aptarus Lietuvos laisvinimo darbo finansavimą pasitelkiant Tautos fondo galimybes, pabrėžta būtinybė glaudžiau bendradarbiauti tarpusavyje ir dalytis informacija. Iškelta bendravimo su okupuotu kraštu svarba ir prieita prie išvados, kad būtina sušaukti Lietuvos laisvinamojo darbo konferenciją. Joje rekomenduota aptarti politinę laisvinimo veiklą po Helsinkio pasitarimo susiformavus naujoms tarptautinėms aplinkybėms. Pažymėtina, kad tiek pirmame, tiek antrame susitikime VLIK'as veikė kaip susipriešinusių politinių organizacijų nuomonių derintojas. Kaip žinome, tuo metu tvyrojo dar septintajame dešimtmetyje išryškėję JAV LB ir ALT prieštaračiai. Nugalėjo Lietuvos laisvinimo sąjūdyje vyravusi nuomonė, kad VLIK'as, ALT ir PLB yra trys „didieji mūsų veiklos stulpai, atramos, varikliai“⁷⁰. Todėl buvo svarbu, atmenant prigimtinius šių organizacijų skirtumus, siekti sutarimo.

Artėjant Belgrado konferencijai, 1977 m. kovo 13 d. Niujorke įvyko Lietuvos laisvinimo veiksmų atstovų ir neseniai sukurtos Lietuvos žmogaus teisių komisijos (toliau – LŽTK) narių konferencija. Nors kai kuriais klausimais nuomonės šiame renginyje išsiskyrė, jame buvo dirbama gana darniai. Konferencijoje VLIK'ui atstovavo J. K. Valiūnas, Jurgis Valaitis, A. Vedeckas, B. Bieliukas ir J. Audėnas, ALT – B. Blinstrubas ir J. Genys, LLK – B. Nemickas, JAV LB – A. Zerr, D. Kezienė ir B. Vaškėlis, PLB – K. Jankūnas,

Kanados LB – J. Simanavičius, Bendrajam Amerikos lietuvių fondui (BALF) – J. Balys, LŽTK – D. Krivickas ir Lietuvių katalikų tarnybai – kunigas K. Pugevičius. Šie žinomi laisvosios lietuviijos asmenys visapusiškai apžvelgė parengiamuosius Belgrado konferencijos darbus. Jie pažymėjo, kad Jugoslavijos sostinėje vyksiančią konferenciją būtina panaudoti „mūsų valstybės, tautos ir atskiros lietuvių žmogaus teisėms ginti“⁷¹. Tuo tikslu LŽTK buvo skatinama dirbti pasitelkiant visą laisvąją lietuvių ir visas jos politines organizacijas.

IŠEIVIŲ IŠ BALTIJOS ŠALIŲ VIENYBĖS IDĖJA: „BENDRAS LIKIMAS IR BENDRAS PRIEŠAS“

Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo dienomis aktyviausiai veikė Baltijos šalių išeivių politinis darinys Pasaulinė baltų santalka (angl. WBC). Šis susivienijimas buvo užsibrėžęs koordinuoti „visų baltų politinę veiklą ir bendromis jėgomis padėti mūsų kraštams išsivaduoti“ iš sovietų okupacijos. Artinantis ESBK baigiamojo akto pasirašymo momentui, suvokta, kad „galima daugiau padaryti bendrai“⁷². Todėl neatsitiktinai WBC atstovai Uldis Grava ir J. K. Valiūnas Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo išvakarėse atvyko į Suomijos sostinę. Ten jie užmezgė ryšius su svarbiausiomis pasaulio žiniasklaidos agentūromis: „Reuters“, „London Daily Telegraph“, „Die Welt“, „The New York Times“, „Chicago Tribune“, „Stockholm Expressen“ ir kt. Atsirado puiki proga nušviesti Baltijos šalių padėtį. Be to, Helsinkyje įvyko incidentas – Baltijos šalių išeivius sulaukė Suomijos policija. Taip buvo atkreiptas tarptautinės žiniasklaidos dėmesys ir dar labiau išgarsintas Baltijos šalių nepriklausomybės siekis (pavyzdžiui, „The New York Times“ 1975 m. liepos 31 d.

išspausdino specialų pranešimą iš Helsinkio, kuriame priminė Baltijos valstybių likimą⁷³). Be to, su Vakarų žurnalistais, akredituotais Maskvoje, buvo susitarta dėl informacijos okupuotose Baltijos šalyse rinkimo. Tai leido dokumentais ir faktais pagrįsti Lietuvos, Latvijos ir Estijos laisvės siekį.

1975 m. rugpjūčio 1 d. Helsinkyje pasižymėjo ir išeivių iš Baltijos šalių jaunimas. Jis surengė demonstraciją ir išgarsino savo tautų laisvės bylą. Svarbi buvo ir WBC spaudos konferencija Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo išvakarėse Stokholme. Visa tai leido, vykstant ESBK procesui, Baltijos šalių laisvės problemą pagarsinti ne tik Skandinavijoje, Vakarų Europoje, bet ir visame pasaulyje. Kita vertus, nors informacija apie Baltijos šalių padėtį buvo plačiai paskleista, Vakarų šalių vadovai į ją reagavo ne iš karto. WBC pirmininkas U. Grava, neslėpdamas nusi-vylimo, kalbėjo: „Konferencijoje Vakarų ir kitos valstybės turėjo puikiausią progą būti moraliais vadais, bet nė viena jų nesugebėjo tai parodyti. Helsinkio deklaracija yra ne kas kita kaip popieriaus gabalas. Atrodo, kad niekam konferencijoje nerūpi laisvė ir žmogaus teisės.“⁷⁴

Aktyviai tuo metu veikė ir JBANC. Ši institucija buvo įsikūrusi JAV ir rūpinosi okupuotų Baltijos šalių reikalais; lietuviams joje atstovavo ALT. Rotacijos būdu jai pirmininkaujantis dr. K. Bobelis 1977 m. balandžio 27 d. Vašingtone veikiančioje CSCE paliudijo, kad sovietų okupuotose Baltijos valstybėse pažeidinėjamos žmogaus teisės. Reikšminga, kad kiek anksčiau, 1977 m. vasario 24 d., šioje komisijoje liudijo į Vakarus pasitraukęs Lietuvos Helsinkio grupės narys T. Venclova⁷⁵.

Dar vienas visų Baltijos šalių laisvės bylai svarbus renginys įvyko 1977 m. gegužės 6–8 d. Vakarų Vokietijoje. Vild Bad Kroice surengtoje konferencijoje buvo aptarta žmogaus teisių padėtis Europoje. Joje lietuviams

atstovavo LŽTK pirmininkas prof. D. Krivickas ir LDT narys, Lietuvos Respublikos atstovas Šveicarijoje dr. Albertas Gerutis. Jie padarė išsamius pranešimus apie žmogaus teisių padėtį Lietuvoje ir kitose dviejose Baltijos šalyse. D. Krivickas paminėjo, kad Lietuvoje susikūrė Helsinkio grupė, ir nurodė pagrindinius žmogaus teisių pažeidimus okupuotoje šalyje: draudimą bausmę lageriuose atlikusiems žmonėms ir tremtiniam grįžti į tėvynę, politinių disidentų uždarymą į psichiatrijos ligonines, leidimų steigti lietuviškas mokyklas Sovietų Sąjungoje už Lietuvos ribų blokavimą, emigracijos ribojimą, trukdymą šeimoms susijungti ir lankyti gimines užsienyje bei tikinčiųjų diskriminavimą. A. Gerutis apibendrino, kad Maskva savo rusinimo politika siekia „suliedinti visas tautas į vieną, vadinamą sovietinę tautą“⁷⁶. Visi pranešimai buvo pridėti kaip priedai prie konferencijos nutarimų, o šie – išsiųsti valstybėms ESBK dalyvėms. Tarptautinėje konferencijoje „Žmogaus teisės po Helsinkio“ dalyvavo ir Vakarų iš okupuoto krašto pasitraukęs J. Jurašas. Jis, kalbėdamas apie prastą žmogaus teisių padėtį okupuotose Baltijos šalyse, pabrėžė jose „Maskvos sistemai vykdomą rusifikacijos ir etninio genocido politiką“⁷⁷. Paminėti konkretūs nusižengimai Helsinkio proceso principams leido tikėtis, kad Belgrade bus užsiminta apie Baltijos šalių reikalus. Žmogaus teisių klausimas buvo aptartas ir Pavergtųjų Europos tautų asamblėjos (toliau – PETA) delegacijai 1977 m. birželio 2–3 d. lankantis Vašingtone. Į delegaciją, kuriai vadovavo pirmininkas Stefanus Korbanskis, įėjo ir LLK bei VLIK'o atstovas B. Nemickas. PETA atstovus Valsybės departamente priėmė Europos reikalų sekretoriaus pavaduotojas Johnas A. Armitage'as. Pasinaudodamas proga, B. Nemickas perdavė jam žmogaus teisių pažeidinėjimą Lietuvoje atskleidžiančią medžiagą (sovietų kliudymai lietuvių šeimoms susijungti, drau-

dimas okupuoto krašto lietuviams išvykti į užsienį, kliūtys laisvajai lietuvių lankytis Lietuvoje)⁷⁸. Ja JAV delegacija galėjo remtis Belgrado konferencijoje keldama žmogaus teisių pažeidinėjimo sovietų okupuotuose kraštuose problemą, o tai aktyvino Lietuvos ir kitų Baltijos šalių laisvės bylą. PETA delegatai tuo metu dar susitiko su JAV ESBK komisijos pirmininku D. B. Fascellu. Taip Helsinkio baigiamojo akto principai įgalingo atverti daugiau Baltijos šalių laisvinimo galimybių.

IŠVADOS

1. Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas buvo pirmoji lietuvių politinė organizacija Vakaruose, kuri atkreipė dėmesį į Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos procesą ir savo memorandumais išreiškė išeivių iš Baltijos šalių laisvės lūkesčius. Gavęs oficialų JAV patikinimą, kad Helsinkio baigiamasis aktas nekeis šios šalies nuostatų Baltijos šalių atžvilgiu, VLIK'as konstruktyviai įvertino šiame dokumente įvardytus principus. Artėjant Belgrado konferencijai, VLIK'as užsibrėžė toliau įgyvendinti savo politinius siekius ir liudyti Lietuvos laisvės bylą.

2. Amerikos lietuvių taryba, laikydamosi ryžtingos Lietuvos laisvinimo politikos, Helsinkyje pasiektą susitarimą įvertino kaip dokumentą, teikiantį šioje politinės veiklos srityje naujų galimybių. ALT, įsitikinusi, kad JAV ir toliau laikysis Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS nepripažinimo politikos, gilinosi į teisinę ir politinę Helsinkio baigiamojo akto esmę ir įžvelgė, kad Sovietų Sąjungoje galimi vidiniai evoliuciniai pokyčiai. Rengiantis Belgrado konferencijai buvo kaupiami faktai, liudijantys, kad Sovietų Lietuvoje pažeidinėjami žmogaus laisvių ir teisių principai, o tai turėjo padėti tarptautiniu mastu kelti lietuvių tautos lūkesčius.

3. Pasaulio lietuvių bendruomenė, priėjusi prie nuomonės, kad Helsinkio susitarimai įteisina Rytų Europoje SSRS hegemoniją, reiškė pesimistinį požiūrį į Lietuvos laisvinimo procesą. Tačiau ilgainiui, sulaukusi palankios JAV kongreso rezoliucijos, o Pasaulio lietuvių jaunimo sąjungai iškėlus naujų laisvinimo idėjų, PLB atkreipė dėmesį į žmogaus teisių pažeidinėjimą sovietų valdomose Baltijos šalyse ir rado naujų argumentų, remiančių Lietuvos laisvės bylą.

4. Lietuvos laisvinimo sąjūdis, vienijantis pagrindines laisvosios lietuvių politines organizacijas Vakaruose, aptariamam laikotarpiu surengė dvi laisvinimo darbų konferencijas – 1974 ir 1975 m. Jose buvo numatyta laisvinimo veikla, nubrėžtos

perspektyvinės kryptys. Nors buvo išsakyta įvairių nuomonių, konferencijose sutarta, kad būtina koordinuoti veiksmus. Laisvinimo darbuotę stiprino ir dvišaliai atskirų organizacijų susitikimai (1976 ir 1977 m.), kuriuose išsirutuliojo mintis žmogaus teisių pažeidimus Sovietų Lietuvoje sieti su lietuvių tautos apsisprendimo klausimu.

5. Artėjant Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo momentui, suaktyvėjo lietuvių, latvių ir estų išeivijos organizacijų politinių darinių (WBC, JBANC) veikla. Drauge nušviesdamos pasauliui Baltijos šalių okupacinę padėtį, šios institucijos savo veiksmais liudijo nekintamą išeivių iš Baltijos šalių laisvės ir nepriklausomybės siekį.

Nuorodos

¹ *Taikos, saugumo ir bendradarbiavimo labui. 1975 metų liepos 30–rugpjūčio 1 dienomis Helsinkyje vykusio saugumo ir bendradarbiavimo Europoje pasitarimo rezultatai*, Vilnius, 1975, p. 16, 105.

² J. Banionis, *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990*, Vilnius, 2002; B. Nainys, *Lietuvos laisvinimo keliu. PLB veiklos atspindžiai*, Vilnius, 2010; K. Šidlauskas, *Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais*, St. Peterburg, 1987; J. Aničas, *Daktaro Kazio Bobelio politinė biografija. Tarnystė Lietuvos laisvės bylai*, kn. 1, Vilnius, 2008; D. Šimanavičiūtė, *Pasaulio lietuvių bendruomenės raida XX a. 5–8 dešimtmečiuose. Daktaro disertacija*, Kaunas, 2008; G. Janauskas, *Kongresinė akcija: JAV ir Kanados lietuvių politinis lobizmas XX a. 6–9 dešimtmečiais*, Vilnius, 2009.

³ Lithuania and the European Conference on Security and Cooperation. Memorandum. 07 11 1972, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 656, ap. 2, b. 684, l. 177–197.

⁴ *Eltos informacijos*, 1975, Nr. 38, p. 151.

⁵ „Tauta nepasiekia laisvės, jei nekovoja“, *Tėviškės žiburiai*, 1973, gruodžio 11; „VLIK'o sąmata 1974 m.“, *Draugas*, 1974, vasario 5.

⁶ „Dr. J. K. Valiūnas Valstybės departamente“, *Keleivis*, 1972, liepos 25 (iškarpa), LCVA, f. 658, ap. 1, b. 54, l. 17.

⁷ „VLIK'o seimo sesija Toronte“, *Draugas*, 1973, gruodžio 3 (iškarpa), *ibid.*, b. 57, l. 74.

⁸ 1975 m. balandžio 26 d. VLIK'o tarybos pareiškimas, *ibid.*, l. 122.

⁹ 1975 m. birželio 30 d. VLIK'o memorandumas Vakarų Europos šalių ministrams pirmininkams, *ibid.*, f. 656, ap. 2, b. 684, l. 281–283, 284–287; b. 95, l. 181–184.

¹⁰ „Informacijos“, *Eltos informacijos*, 1975, Nr. 38, p. 152.

¹¹ „JAV Atstovų Rūmai“, *ibid.*, Nr. 49, p. 166–167.

¹² „Rezoliucija Nr. 406“, *ibid.*, 1976, Nr. 19, p. 72.

¹³ „Informacijos“, *ibid.*, Nr. 37, p. 145–146.

¹⁴ „Lietuvos grupės Helsinkio susitarimų vykdymui remti manifestas“, *ibid.*, 1977, Nr. 10, p. 37.

¹⁵ „Sveikinimas JAV prezidentui“, *ibid.*, 1976, Nr. 51, p. 201.

¹⁶ „VLIK'o seimas“, *ibid.*, p. 202–203.

¹⁷ „VLIK'o politinio seminaro jaunimui programa“, *ibid.*, 1977, Nr. 8, p. 29.

¹⁸ „Laisvinimo uždaviniai, galimybės ir viltys. J. Valaičio 1977 m. vasario 26 d. kalba“, *ibid.*, Nr. 11, p. 42.

¹⁹ Violations of Freedom of Religion in Soviet Occupied Lithuania in Contravention of the Helsinki Final Act. 15 08 1975–01 10 1976, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 95, l. 205–210.

²⁰ *Ibid.*, l. 210.

²¹ „Lietuvos okupacija – tautos genocidas“, *Eltos informacijos*, 1977, Nr. 22, p. 85.

- ²² „Padėkime lietuviams kaliniams“, *ibid.*, Nr. 31, p. 121.
- ²³ „Memorandumas“, *Europos lietuvis*, 1977, spalio 18.
- ²⁴ *Aštuntasis AL kongresas*, Chicago, 1975, p. 109–110.
- ²⁵ *Ibid.*, p. 62, 64.
- ²⁶ *Ibid.*, p. 66–67.
- ²⁷ J. Kojelis, „Po Helsinkio konferencijos“, *Aidai*, 1975, Nr. 7, p. 325.
- ²⁸ J. Aničas, *op. cit.*, p. 137.
- ²⁹ „Prez. G. R. Fordas priėmė pabaltiečių delegaciją Washingtonė“, *Dirva*, 1975, kovo 5.
- ³⁰ K. Šidlauskas, *Helsinkio aktas ir Lietuvos laisvės byla*, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 40, l. 32.
- ³¹ ALT XXXV metinis suvažiavimas, 1975 m. lapkričio 21 d., *ibid.*, l. 31.
- ³² K. Šidlauskas, *Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais*, p. 199.
- ³³ *Ibid.*, p. 193.
- ³⁴ *Ibid.*, p. 194.
- ³⁵ K. Bobelis, „Helsinkio konferencijos interpretacija“, *Laisvoji Lietuva*, 1975, rugsėjo 11.
- ³⁶ „Apie susitikimą su JAV Kongreso atstovu E. Derwinskiu“, *Dirva*, 1975, spalio 30.
- ³⁷ J. Kojelis, *op. cit.*, p. 326.
- ³⁸ JAV Prezidento G. Fordo 1976 m. vasario 26 d. raštas Ilinojaus lietuvių respublikonų lygos valdybai, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 250–251.
- ³⁹ ALT pirmininko dr. K. Bobelio 1975 m. lapkričio 21 d. pranešimas 35 metiniame ALT suvažiavime, *ibid.*, f. 658, ap. 1, b. 40, l. 138; J. Aničas, *op. cit.*, p. 143–144.
- ⁴⁰ „Etninių grupių spaudos atstovai pas Prezidentą“, *Dirva*, 1976, kovo 25; „Prezidentas atšaukė klaidą apie Rytų Europos valstybes“, *ibid.*, spalio 21.
- ⁴¹ J. Aničas, *op. cit.*, p. 153.
- ⁴² „Pasiruošimai Belgradui“, *Laisvoji Lietuva*, 1977, gegužės 5.
- ⁴³ „Lietuvių bendruomenė laisvinimo veikloje“, *Pasaulio lietuvis*, 1973, Nr. 29, p. 475.
- ⁴⁴ „Lietuvos laisvinimo veikla“, *ibid.*, p. 480.
- ⁴⁵ St. B., „Helsinkio konferencija“, *ibid.*, 1975, Nr. 16, p. 240.
- ⁴⁶ D. Simanavičiūtė, *op. cit.*, p. 161.
- ⁴⁷ B. Nainys, „Helsinkio konferencijos reikalu“, *Pasaulio lietuvis*, 1975, Nr. 16, p. 240–241.
- ⁴⁸ „Pareiškimas Europos saugumo konferencijos reikalu“, *ibid.*, p. 341.
- ⁴⁹ D. Simanavičiūtė, *op. cit.*, p. 134.
- ⁵⁰ B. Nainys, *op. cit.*, p. 107.
- ⁵¹ *Ibid.*, p. 106.
- ⁵² *Ibid.*, p. 109.
- ⁵³ A. Budreckis, „Bridges – tiltai tiesiami per 12 mėnesių“, *Pasaulio lietuvis*, 1978, Nr. 40, p. 11–12.
- ⁵⁴ „PLJ III kongreso nutarimai“, *ibid.*, 1976, Nr. 20, p. 471.
- ⁵⁵ L. Kojelis, „Mes, Helsinkis ir Belgradas“, *ibid.*, 1977, Nr. 29, p. 749.
- ⁵⁶ *Ibid.*
- ⁵⁷ J. Banionis, *op. cit.*, p. 68–69.
- ⁵⁸ „PLJS suruoštoje žmogaus teisių demonstracijoje“, *Pasaulio lietuvis*, 1977, Nr. 35, p. 944–945.
- ⁵⁹ G. Janauskas, *op. cit.*, p. 76.
- ⁶⁰ „Lietuvos laisvinimo darbo konferencija“, *Eltos informacijos*, 1975, Nr. 7, p. 26.
- ⁶¹ *Ibid.*
- ⁶² *Ibid.*, p. 27–28.
- ⁶³ „VLIK'o pirmininko dr. K. Valiūno įvadinio pasisakymo metmenys“, *ibid.*, Nr. 18, p. 59–60.
- ⁶⁴ *Ibid.*, p. 60.
- ⁶⁵ Atstovo VLIK'e V. Vaitiekūno 1976 m. spalio 18 d. atskiroji nuomonė, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 55, l. 56.
- ⁶⁶ *Ibid.*, l. 52–57.
- ⁶⁷ VLIK'o valdybos 1978 m. gruodžio 9 d. pranešimas Seimui, *ibid.*, l. 222.
- ⁶⁸ „Visuomeniniai reikalai“, *Eltos informacijos*, 1977, Nr. 50, p. 204.
- ⁶⁹ „Veiksnių pasitarimas Clevelende“, *ibid.*, Nr. 17, p. 65.
- ⁷⁰ VLIK'o pirmininko 1978 m. pranešimas, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 54, l. 154a.
- ⁷¹ „Žmogaus teisių komisijos konferencija“, *Eltos informacijos*, 1977, Nr. 11, p. 41.
- ⁷² „VLIK'ui pradendant naują kadenciją. K. Valiūno interviu“, *Dirva*, 1973, vasario 9, p. 1–2.
- ⁷³ „Pasaulio baltų santalkos pirmininko U. Gravos 1975 m. rugpjūčio 1 d. pareiškimas“, *Eltos informacijos*, 1975, Nr. 31, p. 124.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ „Lietuvos laisvės byla Belgrade“, *Tėviškės žiburiai*, 1977, gruodžio 22, p. 4.

⁷⁶ „Žmogaus teisių konferencija“, *Eltos informacijos*, 1977, Nr. 23, p. 90–91.

⁷⁷ „Lietuvių pastangos“, *ibid.*, Nr. 49, p. 199.

⁷⁸ J. Banionis, *op. cit.*, p. 70.

Gauta 2011 09 01
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Juozas Banionis

LIBERATING LITHUANIA BETWEEN THE HELSINKI AND BELGRADE CONFERENCES: CRISIS OR NEW IMPULSES?

Summary

Following the easing of international tensions between East and West, i. e. during a period of détente, the free Lithuanians in the West (or the political Lithuanian diaspora) were very concerned about the prospects for Lithuania's liberation. The article reveals the ambiguous assessments of the impact of the Helsinki Conference (1975) on the struggle of Lithuanians in the West for Lithuania's freedom and shows a search for a new quality for Lithuania's liberation movement pending the Belgrade Conference (1977). The subject of the research is the most active Lithuanian organizations involved in the process and political activities, such as the Supreme Committee for the Liberation of Lithuania (SCLL, lith. VLIK), the Lithuanian American Council (LAC, lith. ALT), and the World Lithuanian Community (WLC, lith. PLB).

The SCLL was the first Lithuanian political organization in the West, which drew attention to the process of the Conference on Security and Cooperation in Europe, and by way of memorandums expressed the expectations of the diaspora for the freedom of the Baltic States. After official assurance by the United States that the agreements in Helsinki would not change the stance of that country towards the Baltic States, the SCLL began constructive assessment of the principles of the Helsinki Final Act. They therefore set themselves the task, for the forthcoming conference in Belgrade, of implementing their political aspirations and testifying to the struggle of Lithuanians in the West for Lithuania's freedom.

The LAC, which supported the position of the liberation of Lithuania decisively, treated the Helsinki Final Act as providing new opportunities for their political activities. Convinced that the United States would continue its policy of non-recognition of the incorporation of the Baltic States into the USSR, LAC studied the essential legal and political aspects of the Helsinki Final Act and saw possible evolutionary internal developments of the Soviet

Union. In preparation for the Belgrade Conference, LAC collected facts demonstrating violations of human rights and freedoms in Lithuania by the Soviets and this had the result of bringing Lithuanian expectations to international prominence.

The WLC treated the Helsinki Final Act as the legitimisation of the USSR hegemony in Eastern Europe and therefore was sceptical about the liberation of Lithuania. However, in the long run – after a favourable resolution on the Baltic States by the US Congress and the new ideas proposed by the World Lithuanian Youth Association for liberation activities – the WLC drew attention to the violations of human rights in the Baltic States and found new arguments to support the struggle of Lithuanians in the West for Lithuania's freedom.

Lithuania's Liberation Movement, which united the main political organizations of free Lithuanians in the West, arranged two conferences (in 1974 and 1975) during the period in question, devoted to liberation work. The liberation activity was mapped and prospective directions were outlined. Although there were various opinions, the necessity to coordinate the activities was agreed at the conferences. The liberation work was strengthened by bilateral meetings of the organizations (in 1976 and 1977). The idea of relating human rights violations in Soviet Lithuania with the issue of self-determination of the Lithuanian nation was proposed at the meetings.

In the run-up to the signing of the Helsinki Final Act, the activities of the political entities of the Lithuanian, Latvian, and Estonian diaspora (World Baltic Conference and Joint Baltic American National Committee) intensified. They were concrete testimony to the rest of the world of the unchanging aspiration for freedom and independence of their nations as well as serving to remind the world about the occupation in the Baltic States.